

'אלף לילה ולילה' בערבית-יהודית, נוסח אוראן

יוסף סדן

תרגום של יצירה ערבית ידועה, כ'אלף לילה ולילה', מצרפתית לערבית — מה גם בסביבה דוברת ערבית ובסמיכות מקום למרכזי-תרבות ערביים — מעורר תמיהה רכה. להבדיל, הרי זה כאילו תורגם המקרא לעברית מתוך תרגום אונקלוס הארמי, הוולגאטה הרומית, או התרגום האנגלי, הידוע כתרגום המלך ג'יימס. אף-על-פי-כן, עשויה תמיהתנו להתעמעם, הן בשל גורלו המיוחד והמשונה של קובץ-סיפורים ידוע זה — שלמרכה הפליאה, ובניגוד לרושם הרווח, צרפתית היא לו בכחינת לשון 'מקור' לא פחות מלשון ערב — והן משום שהתרגום שייסקר כאן אינו חזרה לכלי הערבי הכללי, אלא יציקה בכלי הערבית-היהודית.

סקירה חטופה של ספר שנדפס לפני למעלה ממאה שנה אינה עשויה לתפוש מרובה ולמצות את כל שאפשר להסמיך לאותה פרשה, ועם זאת יש בה כדי לרמז על כמה בחינות מעניינות: הצד הביבליוגרפי, צד של השוואה בספרויות שבלשונו היהודים, צד של השוואה בתגובותיהם התרבותיות של היהודים לספרות העולם, צד של הבחנה באופיים הלשוני והסגנוני של 'תרגומים' שונים של 'אלף לילה ולילה' לערבית-יהודית.

ב־20 בפברואר 1882 (או כדברי המקור: '20 פיווריי [=février] 1882') יצא באוראן (והראן), בדפוס 'סטאמפא די מ' קרסינטי', שהיה מופעל על-ידי נסים צדוק, ספר בערבית-יהודית, וזו כותרתו: 'איסטור [=histoire] די אלף לילא ולילא בלערביא 1 ליווריון [=livraison] והראן', דהיינו — סיפור אלף לילה ולילה (מתורגם) בערבית, חוברת הפצה (משלוח) מס' 1, אוראן.¹ לפנינו תרגום של 'אלף לילה ולילה' מצרפתית לערבית-יהודית בקונטרס, שהיה אמור להיות ראשון בסדרה. הסדרה, בדומה לגורל הדפסות אחרות של תרגומי 'אלף לילה ולילה' בלשונו היהודים ברחבי העולם,² לא זכתה, ככל המסתבר, להמשך ההדפסה ונפסקה מיד אחרי תחילתה, או סמוך לתחילתה. הקונטרס שיצא לאור נדיר כיום,³ ולפי שעה לא נודע על

1 הספר מכיל 64 עמודים, ובעמוד האחרון בו נאמר, שספר שני עומד לצאת לאור. אולם לפי שעה, אין למצוא כל המשך לו (וכנראה, אינו קיים כלל). מספרו הקטלוגי ראה להלן, הערה 3.

2 ראה להלן, הערות: 21, 23, 32, 33.

3 השתמשנו תחילה בעותק (1) Arab. d. 276 באוקספורד, בודליאנה. קיים טופס גם במכון בן-צבי (מספרו: צא 103). אין הוא מצוי בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים.

חוכרת מס' 2. גם אם יימצא אי-פעם המשך הסדרה, בקונטרס אחד או אחדים, לא יבטל הדבר את הערכתנו. שכן סדרות כאלו נוטות להיפסק מיד אחרי הופעתן, ויש לכך סיבה מעשית ברורה למדי: המדפיס מעוניין למצוא קהל קונים למרכולתו ומנסה תחילה להפיץ קונטרס ראשון, ורק לפי מצב השוק יחליט באשר להמשך הסדרה.

יצירה בשם 'אלף לילה ולילה' אינה קיימת — כך ניתן לומר בלשון גוזמה, או מתוך הדגשה והקפדה יתרות. 'אלף לילה ולילה' היא כותרת, או מושג, שמתחזיו מסתתרות תצורות רבות ושונות.⁴ מיום שנכנס סיפור המסגרת (מעשה שהריאר ושהראזוד) של 'אלף לילה ולילה', עם מספר מסוים של סיפורים בתוך המסגרת, ממקור פרס (וקודם לכן היו מוטיבים מסיפור-מסגרת זה בספרות הודו⁵), אל תרבות ערב, לא פסק מלקלוט ולפלוט סיפורים. לפיכך דמות הקובץ בתחילתו שונתה עד לבלי הכר בתצורותיו המאוחרות, הן מפאת שינויי מבנה והן, ובעיקר, מפאת תכנים, אשר ידיים ערביות, במיוחד במרכזים בגדאד וקאהיר, צורפו לתוכו, בנוטלך מאוצר היצירה המקורית הספונטאנית ומתוך כר-השאיילה הנרחב. כתצורה שזכתה לתפוצה בדורותינו ניכרים שינויים, שנעשו במאות השנים המאוחרות, ובכמה מכתבי-היד — אפילו במאה ה-18.⁶ אם נוותר על פירוטם של בירורים ראשונים,⁷ שגיששו בכיוונים שונים בחפשמ מה דמות לו 'מקור', מהיכן וממתי נתגלגל ולאן, ואם ידיעות עתיקות (כגון מהמאה ה-10) על 'אלף לילה ולילה' עדיין רלבאנטיות לקובץ שנתגלגל לידינו; ואם נפסח על החקר הביבליוגרפי המלא (מאימתי יש כתבי-יד, שרידיהם או קטעיהם⁸) — נוכל לסכם בפשטות, ברוח המחקר כיום, כי אין ליצירה זו כל 'מקור' או 'כתב-אב' (Urschrift) מחייב. לפיכך כל תצורה או גרסה, מאוחרת כמוקדמת, ראויה להיחשב מקור בזכות עצמו. רבות מהנוסחאות אינן מחולקות לאלף ואחד לילות דווקא, והן נפסקו לאחר כמה מאות לילות (אחר-כך יש שחילקו מחדש

- 4 על 'אלף לילה ולילה' נכתב חומר רב. סקירה כללית מסכמת-ונחה לקורא, ראה: ליטמן, 1960, עמ' 358-364. אפשר להסתייע גם בספרו של: אבל. סיכום הנושא, לפעמים תוך נימת ריחוק או ביקורת, ראה: אלקלמאוי.
- 5 ראה: קוסקן. למאמר זה חשיבות יודאיסטית מסוימת, שכן נסתר בו התיאוריה, הקושרת את סיפור המסגרת של 'אלף לילה ולילה' ל'מגילת אסתר', אף שמאז יש שחזרו אליה; ראה, למשל, אפשטיין.
- 6 ראה ליטמן, 1960, עמ' 359 (בעניין קפה וטבק כסימנים לרובד מאוחר או לטיפול מאוחר); דיון הרבה יותר מפורט, ראה: ליטמן, 1928, עמ' 686-687, 692 (במהדורת 1953, עמ' 655, 660) ושם גם נדון מצב כתבי-יד מסוימים מאוחרים.
- 7 ראה: שובן, עמ' 1-3 (בעיקר הויכוחים בין דה סאסי לפון האמר; ראה, הערכה: ליטמן, 1960, עמ' 361; אלקלמאוי). כיום אין טעם רב לויכוח סביב השאלה, אם הקובץ 'אלף לילה ולילה' נכתב בימי-הביניים המוקדמים או נאסף במאוחר, שכן גורלו הוא כשל גורם משתנה בלי הרף במשך דורות. ברם הפקפוקים מבחינה מדעית, שהעלה דה סאסי בשעתו, הפרו את דרכי המחקר.
- 8 שריד, במצב גרוע, מהמאה התשיעית גילתה אבוט. ראה: אבוט. ח' ליברמן טוען, כי כתבי-יד עתיקים ביותר (מהמאה ה-10 או ה-11, לפי השערה) נמצאים בלנינגראד וכי הם כתובים בערבית באותיות עבריות; ראה: ליברמן, תשל"ז; ליברמן, תשמ"א. גילוי זה דורש בדיקה זהירה נוספת.

והתאימו, אף שיש להניח, כי בעבר הרחוק היו מבנים בני אלף סיפורים, אלף ח'ראפה, כלשון המקורות הקדומים; אבל כיום מקובלת הטענה, כי המונח 'אלף ואחד' אינו אלא ביטוי המרמז על 'הרבה'. גם כאשר זכה הקובץ להידפס בערבית, הרבה אחר הופעת הגירסה הצרפתית, רבו שינויי חלוקה, תוספות וגריעות בסיפורים, במהדורות הראשונות.

מבליטה את האנדרלמוסיה הזאת תרומתה המיוחדת של הצרפתית לתולדות הקובץ. ד"אן אנטואן גאלאנד היה בהתחלת המאה ה-18 ראשון המתרגמים של קובץ זה וזכה שנוסחו הצרפתי תורגם ללשונות רבות והומשך בהוצאות רבות עם תוספות והשלמות מסועפות. תחילה הוא טרח לתרגם על-פי כתב-יד, ועם תום הכרך השביעי שלמה המלאכה. אולם המדפיס, שעשה חיל בהפצת 'רב-מכר' זה, לא רצה לוותר על מכרה הזהב ותיכנן להמשיך את הסדרה המכניסה. מלאכת מציאת חומר לכרך השמיני הוטלה על פטיס דלאקרואה, וזה שילב בו גם חומר משאריות עמלו של גאלאנד. גאלאנד רגז על כך, אבל במהרה חזר ונטל חלק במלאכה ואף נתן ביטוי ללבטיו ביומנו האישי (שנבדק בידי המזרחן זוטנברג).⁹ כך נמשכו סיפורי הסדרה ונדפסו עד סיומה בכרך השנים-עשר. כאמור, סיפורי הקובץ העסיקו לא מעט את החוקרים בחיפוש אחר 'מקורם'. למרבה הפליאה, מסתבר כי סיפורים אחדים באו לו לגאלאנד מאיש ושמו חנא, תושב חלב,¹⁰ שנתגלגל לפאריס וסיפר לגאלאנד, בין יתר הסיפורים, את 'עלא-אלדין ומנורת הקסמים'.¹¹ מכיוון שגם 'עלי באבא וארבעים השודדים' שייך ללילות ה'נוספים' הללו, אפשר להסיק שדווקא הסיפורים שנתפרסמו ביותר מקובץ זה ברחבי תבל אינם בו ב'מקורם'.

במאה ה-19, היא התקופה שבה אנו מתעניינים כרקע לנוסח של אוראן בערבית יהודית, היה כדאי לקרוא ליטול לידי את הנוסח הצרפתי יותר מכל מהדורה ערבית (וכבר היו קיימות הדפסות ערביות באותה עת). אמנם, אולי לא בשל סיבה זו דווקא שימש הנוסח הצרפתי מקור למתרגם מאוראן, אבל בלי להתחשב בכוונת המתרגם אפשר לומר, כי בעקיפין יש משמעות כללית למעשהו מבחינת גורלו המיוחד והמשונה של 'אלף לילה ולילה'. נביא כאן דוגמה פיקאנטית, שלקחה בצדה, להתלבטויות המזרחנים, שעליהן נרמז לעיל. המזרחן מקדונאלד כבואו לכושר, כי מצא את 'מקור' הסיפור 'עלי באבא וארבעים השודדים', פתח את מאמרו בתיאור שהייתו של המתרגם האנגלי סיר ריצ'ארד ברטון (מהמתרגמים שכבר נסתייעו גם

9 זוטנברג בדק את היומנים של גאלאנד, שנכתבו סביב שנת 1709. המספר שסיפר לגאלאנד בעל-פה, ואחר-כך רשם למענו את הנוסח היה ככל המסתבר ד"אן באפטיסט (חנא) דיאב. ראה: זוטנברג, 1888.

10 לעיר חלב יש משמעות באשר להיווצרות קבצים מסוימים של סיפורים (לא הקובץ 'אלף לילה ולילה'), הנרמזים להלן, בהערה 24.

11 זוטנברג, 1888, עמ' 28-34.

בהוצאות ובכתבי־יד בערבית, בעוד שקודם לכן תירגמו לאנגלית מהנוסח הצרפתי של גאלאנד גרידא) בספריית הבודליאנה באוקספורד, בחפשו אחר חומר. לדברי מקדונאלד, ברטון טרח והטריח באותה ספרייה, אך לא ידע כי ממש בין גנזיה מצוי מקורו של 'עלי באבא וארבעים השודדים', ואילו נודע לו דבר גילוי זה, ודאי היה מתהפך בקברו.¹² כתב־היד, שזוהה בידי מקדונאלד כמקור,¹³ נכתב בידי פלוני, וארסי (Warisi — באיותו האנגלי של מקדונאלד, לפי מה שנשמע כצליל ערבי), זוהה בביטחה על־ידי מחבר המאמר, לאחר התייעצות עם יודעי ערבית, כשם העשוי להיות ערבי לכל דבר. לו נקטנו גם אנו לשון בוטה, היינו אומרים, כי ודאי גם מקדונאלד היה מתהפך בקברו (וכבר התהפך על כך בחייו¹⁴), אילו גונב לאוזניו, שאותו וארסי הותר אחריו עוד כתב־יד, המכיל קובץ סיפורים והנמצא בספרייה הלאומית של צרפת¹⁵ וזוהה בקטלוג שלה¹⁶ כ־ז'אן וארסי (Jean Varsy), צרפתי לכל דבר. ברם לשון בוטה כזאת אין לנקוט, והסיבה לכך פשוטה: אין בכלל מקור או שווה־מקור לקובץ סיפורים זה. אם פלוני, ז'אן וארסי, העלה סיפור זה על הכתב (ואגב, אחרי גאלאנד!), כבר ידע, מן הסתם, על קיומו של 'עלי באבא וארבעים השודדים' ותפוצתו באירופה, ונטה ממילא לאיסוף קובצי חומר סיפורי ערבי. עובדה זאת אינה פוגעת בראשוניותו של גאלאנד. היריעה שאין המונח 'מקור' תקף בבואנו לדון על 'אלף לילה ולילה' מאפשרת לכל גירסה וגירסה להיקרא מקור.

אמנם המתרגם מאוראן לא הגיע כלל בתרגומו עד הלילות ה'נוספים' הללו, ואולי היה שימושו בנוסח הצרפתי ללא כוונה, ידיעה, או התמצאות בסבך שהועלה כאן; אך נחזור ונדגישי, כי מבחינת גורלו הכללי של 'אלף לילה ולילה' היתה פעולתו של המתרגם מאוראן צעד טבעי ועם זאת רב־משמעות.

לענייננו אולי החשוב במימצאים שהעלה מקדונאלד, תוך בחישתו (השערות, הפרכות, חרטות) בנושא 'עלי באבא', הוא נתון, שבעיניו ולרגל מטרת התעסקותו היה

12 ראה: מקדונאלד, 1910. עניינו נזכר אמנם באנציקלופדיה של האסלאם (ראה: ליטמן, 1960). בכך שנאמר שכתב־יד 'עלי באבא' נמצא רק במאה העשרים, אולם ללא כל הסתייגות או סיווג של משמעות ה'גילוי' (כתב־יד מאוחר? מוקדם? מאוחר המכיל יצירה קדומה?), ואף בחיבור אחר אין ליטמן אומר. למען הזהירות, אלא זאת: שכתב־היד מהימן בלשונו ודומה ל'אלף לילה ולילה' — ראה: ליטמן, 1928, עמ' 718 (במהדורת 1953, עמ' 686). אשר למקדונאלד עצמו, שחזר בו מקביעותיו רק למחצה, ראה הערה 16.

13 כתב־היד באוקספורד, Bodl. Or. 633

14 הספרייה הלאומית, פאריס, Ar. 6236-9

15 ראה: בְּלֻרְשָׁה, עמ' 217-218.

16 בלושה אמנם טוען לצרפתיות של וארסי, כאשר הוא מתרגם את הכתוב בסוף כתב־היד. שם כתוב: 'אלפרנסיס' ופירושו אינו 'הצרפתי' ('צ'ל אלפרנסי או אלפרנסאוי, בהתאם לסוג הערבית), כי אם — הפרנציסקאני; אבל ממילא נכון שהיה, ככל המסתבר, צרפתי (וארסי הוא אפילו שם מקום בצרפת). מקדונאלד זכה למנת־ביקורת גדולה, בחלקה בענייני לשון, ובאורח פומבי. ראה: טורי; ובחלקה במכתבים פרטיים שהעירו לו, ככל הנראה, על צרפתיותו של וארסי (שהיה תלמידו של דה סאסי). מקדונאלד הגיב וניסה להגן לפחות על קדמות הגירסה (כאילו וארסי העתיק נוסח קצת קדום יותר מאשר זמנו). על תגובות אלה, ראה: מקדונאלד, 1913.

חסר חשיבות. הכוונה לדבריו על מוציאים לאור זריזים בקאהיר, שהספיקו להדפיס את 'עלי באבא וארבעים השודדים' משוחזר (מתורגם) מצרפתית לערבית! ¹⁷ הרי לנו אפוא טקסט, שגורלו דמה מבחינת אחריתו לגורל התרגום היהודי מאוראן, מצרפתית לערבית-יהודית.

להכנת התרגום האוראני נודעת גם-כן משמעות יהודית מובהקת: התגובה התרבותית היהודית לכל חומר בספרות העולט, המעורר סקרנות — אם הוא מתאים לקריאה לקהל יהודי מסוים ואולי עשוי גם להכניס מעט כסף למדפיסו — ובריאתו מחדש בלשונות היהודים. פועל כאן גם הרצון לשתף את הזולת בחוויה. יש הקבלה ברורה בין תוצריו של 'אלף לילה ולילה' בערבית-יהודית (ולא מנינו עדיין אלא אחד מהם) ובין תוצריו ב'גרמנית-יהודית'. כך, לפי המינוח המקובל בצרפתית, מונה ויקטור שוֹבֵן את תרגומי יידיש אלו בקטלוג עב-הכרכים שלו, העוסק בגלגולי יצירות ערב בלשונות אירופה.¹⁸ אף הללו, לפי סיווגו של שוֹבֵן, נעשו על-סמך הצרפתית. אמנם כאשר תרגומים אלה ליידיש יצאו לאור, כבר היה בנמצא תרגום גרמני מודפס, שיכלו ליטול ממנו, שכן בשנת 1710 יצא ראשון התרגומים הגרמניים, שהתבסס על הצרפתית.¹⁹ אולם קדם לכל התרגומים הללו ליידיש תרגום, או עיבוד יידי בשם 'מראות הצבאות',²⁰ שנדפס בשנת 1718, ורק קונטרס אחד ממנו יצא לאור, ושוֹבֵן לא הכירו. 'מראות הצבאות' הונח על-ידי הביבליוגראפים, וחיים ליברמן הוא ראשון שהסב אליו שימת לב.²¹ לדברי ליברמן, היה זה רק כשנה לאחר ששלמה הדפסת התרגום הצרפתי של גאלאנד, אך האמת היא, כאמור, שהדפסת הסדרה הצרפתית נתארכה, בעיקר בשל ה'תוספות'. לפיכך הזמן שעבר בין תחילת הסדרה בצרפתית לתחילתה ביידיש הוא כ-14 שנה, כשמונה שנים לאחר שכבר יצא לאור תרגום גרמני, והיו כבר שתי הוצאות ממנו. נתון זה לא הביא ליברמן בחשבון, וראוי אפוא לאותה בדיקה שערך לקביעת השימוש בצרפתית לשם התירגום ליידיש (וביסס אותה על קצת מילים ממוצא צרפתי, שהן כמעט בינלאומיות ועשויות להימצא גם בתירגום גרמני ולקביעת האפשרות, שהמתרגם היה אולי תושב צרפת דובר יידיש) שתיערך שנית, תאוּשש או תיסתר. ראוי גם להעיר שהתירגום היידי יותר משהוא בכחינת תירגום הוא

17 ראה: שם, עמ' 51.

18 ראה: שוֹבֵן, עמ' 64, ובמיוחד הערה 164א.

19 שם, עמ' 53 (והערה 129א). העובדה שתרגומים גרמניים יצאו לאור עוד לפני תום פרסום 'אלף לילה ולילה' בצרפתית (בפאריס 1717) מבוארת בכך שהסדרה הצרפתית ה'מקורית' נסתיימה עוד קודם לכן, ורק ה'תוספות' של גאלאנד עוד המשיכו להתפרסם.

20 משחק מילים, המיוסד על הביטוי המקראי 'מראות הצבאות' (שמות לח: ח), שאין מקורו מתקשר עם סיפורי נשים, אך המחבר שיחק אולי בדמיון שבין 'צבאות' לצביות. נקבות הצבי. מכל מקום, לפי הכתוב ביידיש, הבין המחבר 'מראות' בתור אספקלריות, כמסורת המשותפת ללשונות רבות, המכנות ספרים: אספקלריות (כגון Specula Regis, Fürstenspiegel).

21 ח' ליברמן, פירסם על-כך לראשונה מאמר — ראה: ליברמן, תשל"ז. המאמר כונס מאוחר יותר בספר — ראה: ליברמן, תשמ"א. אגב, ליברמן כנראה לא הכיר את הקטלוג של שוֹבֵן.

בריאה מחדש, שכן סיפור המסגרת אחר²² וכן עובדה שלא הושם לב אליה: אין המתרגם לוקח ממש לפי הסדר ב'אלף לילה ולילה', אלא מתחיל מסיפור שאינו הראשון, וכך הוא ממשיך, משנה סדר ומלקט; ייתכן שיש כאן תעלומה הדורשת פענוח, ואין זה בתחום מיומנותנו. מכל מקום, ראוי להסיק שהקובץ תורגם (עובד) לידיש מגרמנית, ככל הנראה, ולא מצרפתית.

יצוין, שגם ללאדינו החלו לתרגם את 'אלף לילה ולילה' בראשית המאה ה-19, והתירגום נעשה מצרפתית, כפי שעמוד הכותרת מעיד.²³ סיפורי 'אלף לילה ולילה' תורגמו ללשונות היהודים לא רק מצרפתית אלא גם מערבית. אכן, מלאכת תירגום ייקרא לכך, שכן המעבר מערבית 'כללית', דהיינו זו המשמשת בראש ובראשונה את הספרות של עמי ערב, לערבית-יהודית אינו אלא בבחינת יציקה מכלי לכלי. דווקא בלשונן ובסגנון של ה-חכאיאת (אלו בדרך-כלל סיפורים בנוסח 'אלף לילה ולילה' ודומיהם) הערביות ניכרת לעיתים קרובות ההתרוצצות בין הלשון הערבית הספרותית ה'נאותה' (פצחא) ובין קורט, ואף יותר מקורט, של לשון עממית. ניתן היה אפוא לצפות, שהמישחק הלשוני שיתחולל בין הטקסט הסיפורי הכתוב ערבית ובין התרגום בערבית-יהודית — אשר מסורתה, מאז ימי-הביניים, קושרתה באופן קצת יותר ניכר מאשר יתר צורות כתיבה לרובד הדיבור העממי — יהיה כאן מעומעם יותר מאשר החציצה הרגילה שבין הערבית הספרותית לערבית-יהודית. ברם בין הצורות הכתובות של חכאיאת בכלל, ושל 'אלף לילה ולילה' בפרט, יש גוונים שונים של התקרבות לרובד הסיפור בעל-פה והתרחקות ממנו. עוד נשוב, במסגרת אחרת, לטפל בכתבי-יד של חכאיאת אחרות, אשר קליחתם הסיפורית-דיבורית רבה יותר, ולעיתים נעשה להם עולל ביכליוגראפי ומחקרי.²⁴ דווקא בכתבי-היד, ששימשו יסוד להוצאות המזרחיות הידועות של 'אלף לילה ולילה' בערבית — ודווקא עליהן נשענו מתרגמים לערבית-יהודית במאה ה-19, ותרגומיהם יוזכרו להלן — דרגת המהילה בין רובד

22 כרקע לסיפור-המסגרת המוזר (כאילו נוקה והותאם לאיזו דרישה 'מוסרית' של מישור), אשר עורר סימן-שאלה גדול אצל ליברמן, ראוי להזכיר שהיו כל מיני סיפורי-מסגרת. למשל, סיפור-המסגרת של 'מאה לילה ולילה' (אין כוונתנו כאן לקובץ הצפון-אפריקאי בשם 'אלף לילה ולילה', אשר אף זכה שיתרגמוהו לצרפתית, אלא לקובץ שונה באותה כותרת עצמה, שיצא לאור פעמים אחדות במצרים ובדמשק, למשל, אך כנראה נוצר בתקופה מאוחרת, אולי לאחר זמנם של המדפיסים היהודים, שבהם אנו דנים, וודאי לא תורגם ללשונות אירופה) דומה לזה במקצת שב'מראות הצבאות'. ספר אחר שנדפס באירופה (פאריס, 1710-1712) הוא 'אלף יום ויום' של פטי דלאקרוואה (Pétis de La Croix).

23 ...איסטוריה די מיל אי אונה נוגי, איזמיר, דפוס אפרים מלמד, תרע"ג (יצאו לאור רק כמה המשכים). מספרו בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (י-ם): 31V4151. עותק במכון בן-צבי, מס' ל 1081 (אינו מלא). ראה: קייזרלינג, עמ' 53 (הוא מציין 'אלף לילה ולילה' בלאדינו, ללא תאריך); יערי, תרצ"ד, עמ' 75; והשווה: יערי, תשי"ט, עמ' 208.

24 בפרויקט משותף עם ד"ר מ' פלד, המכוון להבליט תבניות סיפוריות עד ערב תקומת הספרות הערבית המודרנית, יועלה עניינם של פנקסים אנונימיים (לעיתים הצלחנו לזהותם) של סוג ה'חכאיאת' (ראה גם לעיל, הערה 10).

הלשון הספרותית והמשקעים הערביים הקלאסיים וכין הרובד הדיבורי נוטה ברורות לצורה הספרותית; מה גם שבקובצי הסיפורים הערביים מסוג זה עולה הרמה הסגנונית לעיתים מזומנות, בנסיבות כגון: הפתיחות המקושטות בתחילתם של סיפורים, תיאורים של ארמונות, של רוב עושר, של אישה נאה ושל ייסורים, קלישאות המספרות על אהבה, וכיוצא בזה. לעיתים קרובות מתאפיינים מקומות מובלטים אלו בחריזה (בפרוזה מחורזת), ולעיתים אחרות משובצים בתוך הטקסט שירים של ממש (בחריזה ובמשקל).

המשימה המוטלת על המעביר גודש ספרותי זה לערבית־יהודית, אינה קלה כלל ועיקר; בכך נתייחס במיוחד למתרגם שהיה יושב במאה ה־19 מול טקסט מודפס בערבית, ומריק מכלי לכלי. אם ייגרר אחר העושר הערבי, במקומות מסוימים בטקסט, יחטיא במקצת את מטרת ההעברה לערבית־יהודית. אם יקפיד על הערבית־היהודית כהלכותיה, יהא עליו לוותר על כמה מההברקות הערביות, כגון חריזה, אשר אולי היה מתפתה להעבירה אל הנוסח היהודי. ובכלל עצם החוויה החדשה יחסית, של ישיבת המתרגם מול טקסט מודפס,²⁵ ותירגום מערבית לערבית (= יהודית) צופנת בחובה הגברה של הקושי להינתק מהמודפס ערבית במקומות 'נאים' במיוחד, אך גם הגברה של ההכרח להינתק ממנו.

יוצר כאן, במאמר מוסגר, כי אמנם מסורת ארוכה קדמה לכך. מאז ימי־הביניים עברו סיפורים מ'אלף לילה וליילה' או מהפריפריה שלהם, לעיתים באמצעות הפריסמה של המסירה בעל־פה, והגיעו לספרות המובעת בערבית־יהודית. נסתפק בהדגמה אחת: סיפור סינדיבאד (לא סינדיבאד המלח!), הידוע גם כסיפור שבעת הוזירים.²⁶ והוא כעין צרור־סיפורים, שהילך כסיפור עצמאי מקצה העולם עד קצהו, מהודו, שבה נוצר ככל המסתבר,²⁷ עד אירופה המערבית בלשונותיה.²⁸ רק באחד מגלגוליו המאוחרים

25 ככל הנראה, המתרגמים לערבית־יהודית של הוצאות בומביי ותוניס (ראה להלן, הערות 32, 33) השתמשו בדפוסים של קאלקוטה או בולאק (ראה: שובן, עמ' 17 ואילך), או בכ"י: וראה להלן הערות 31, 34.

26 מעשה כנסיך שחונן בבידוד, וחיווי בכוכבים גילה לו שאביו יהרגו. לפיכך בחזרו לארמן המלכות, בתום תקופת גידולו וחינוכו, הוא מחליט לשתוק כדי להעביר את רוע הגזירה. שפחה נאה, המתנדבת להפר את שתיקתו, מנסה לפתותו, אך בחוששה שילשין עליה, בתום תקופת האלם, היא מקדימה להעליל עליו שניסה לפתותה. האב מחליט עתה כאמת להורגו. שבעה וזירים (מספר גדל עם התפתחות הקובץ, בצורתו המזרחית; יש אף קובץ תורכי בן ארבעים וזירים) מספרים סיפורים כגנות מעשי הנשים והביטחה בהן. המלך חוזר בו מהחלטתו, וכינתיים מתברר כי השפחה העלילה על הנסיך.

27 ראה: זוטנברג, 1886, עמ' 101 — המדבר על סיפור סינדיבאד, אגב טיפול בסיפור כלעאד ושימאס (וגם על תיאוריות של מוצא או השפעה יווניים).

28 שובן מייחד כרך שלם לסינדיבאד־סינטיפאס (ראה: שובן, כרך 8), אולם הקטלוג שלו עוסק רק בחלק מהמאה ה־19; לפיכך, נעתיק פה מקצת שמות הנוגעים לנושא ביבליוגרפית. מקטלוג קמברידג' הידני, המתייחס גם לשפע שפות אירופיות (למן היוונית והלאטינית עד הקאטאלאנית, ההולנדית והשבדית): S. De Sacy, F. Baeten, D. Comparetti, W.A. Clouston, F. Macler, E. Teza, U. Jernstedt, A. Hilka, Bonilla y San Martin, A. Mussafia, I. De Janer, T. Wright, G.L. Gomme, K. Campbell, K. Brunner, Chevalier de Mailly.

הוא נשזר לבסוף גם לתוך 'אלף לילה ולילה', הקולט ופולט חומר לאורך דורות, והגיע גם לידי יהודים, בצורתו העצמאית, וזכה לניסוח בערבית-יהודית.²⁹ ברם עיסוקנו כאן במאה ה-19 בעיקר, ואף בפרק-זמן זה אין סיפורים בוודדים (חכאיות, שהדפסותיהן בערבית-יהודית אינן מועטות כלל) בגדר התעניינותנו.

לעומת המישחק המעניין המזומן למתרגם מערבית לערבית(י-יהודית), בין היגררות לעצמאות, לא התקשה נוסח אוראן, מצרפתית לערבית-יהודית, לשמור על עצמאותו הלשונית. אמנם, מצד אחר, תיתכנה השפעות צרפתיות מסוימות, כגון הפעלה באורח מוגבר של צורות הקיימות ממילא בלשון הדיבור הערבי-יהודי (ומוצאן בצרפתית). יקשה בודאי גם על אדם שמימונתו בכך לקבוע, אימתי מורגשת ההשפעה הישירה של הטקסט שממנו מתרגמים כאן, ואימתי מופעלים 'צרפתיזמים' שמכפנים (כגון: סאסאניד [סיומת אירופית ל-סאסאן], מיניסטרן [יש גם וזיר], פילוזופי, סרביס).³⁰ ניטול אפוא להשוואה דווקא את הפתיחה (וראה את הנאמר לעיל על אודות פתיחות) בתרגום של אוראן, שבו אנו דנים, ואשר התבסס על הצרפתית, לעומת שני תירגומים לערבית-יהודית, שהתבססו כנראה על חומר מודפס, קרי: ההוצאות המזרחיות בערבית.³¹ שניהם יצאו לאור לפני כ-95 שנים. את האחד 'העתיק לאותיות יהודיות' (הכותרת צנועה ואינה מגדירה בבירור את המלאכה כתירגום, אף שיש

Loiseur — Deslongchamps (=Auguste Louis Armand), O. Brunet, M. Gaster, H.R. Runte, H. von Bühel, G. Schmitz, P. Ranja, D. Cato, H. Oesterley, G. Buchre, J. Mikolajizak ועוד (השמות סודרו במקור לפי מדורי שפה, ולפיכך נראים כאן תפוזרת).

- 29 אפשטיין, שעמד על קדמות הטקסט העברי, אף כי הוא מדבר על העברת חומר מערבית לעברית (ראה: אפשטיין, עמ' 15, 37), עומד גם על הטענה, שהיתה ריאקציה נגד תירגום יצירות כמו 'אלף לילה ולילה' לעברית בזמנים מסוימים בחוגים כלשהם (שם, עמ' 13), ואינו מתייחס להעברה ללשון ערבית-יהודית. מכל מקום, עובדה היא כי בסופו של דבר הופיעו (מחדש, כנראה) 'תרגומי סינדיבאד לערבית-יהודית. ראה, למשל: 'חכאית אלסבעה וזרא', שיצא בראשית המאה בדפוס וזאן בתוניס (הוצאת סינדיבאד כעין אלו יש בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, במכון בן-צבי, באוספו הפרטי של א' הטל, ירושלים; ונודמן לי לראות עותק גם אצל ד"ר פ' פנטון, ליון, וייחודו הוא בהיותו אכן כתוב בערבית-יהודית!). יש להעיר לגבי הערבית, כי כתבי-יד עצמאיים, כפי שהיה הקובץ הזה לפני הסתפחו ל'אלף לילה ולילה' (ואף לאחר ההסתפחות אפשר למצוא טפסים שלו בצורה עצמאית) מצויים בכמה ספריות, כגון: קמברידג' Qq.292. ברם, לדפוס תונים היהודיים הגיעו אולי דרך תצורתו ה'משועבדת' (ובמודפס?). בכך מסתמל גורל רב תמורות של קליטה והעברה מכל כיוון ולכל כיוון ובכל זמן על ידי תרבות היהודים.
- 30 עובדת הרקע הצרפתי ברורה אפוא. כמובן, קיימת תיאורטית (ורק תיאורטית) האפשרות של השפעה מהצרפתית בעקיפין, למשל דרך התרגום בלאדינו, שנעשה מצרפתית, אך קשה להעלות זאת על הדעת; מה גם שלא היה עדיין בנמצא תרגום בלאדינו, אף שמכחינה ביבליוגרפית העניין דורש עוד הבהרה, שכן התרגום המצויין לעיל, בהערה 23, הוא הוצאה שנייה (נואיבה אדיסין), וקשה לנחש מתי הודפסה קודמתה; ונוסף לכך, מציין קייזרלינג איזו הוצאה עלומת שם וזמן; ראה: קייזרלינג, עמ' 53. בדיקה קלה של שני התרגומים עשויה להעמידנו על כך.
- 31 ראה לעיל, הערה 25. על האפשרות (הקלושה) שהשתמשו בכ"י — ראה להלן הערה 34.
- 32 161 עמודים; מספרו בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים: R 55 A 461. כותרת הקונטרס הראשון: 'האדיאי אל כתאב קסמת אל אוולי מן כתאב אל אלף לילה ולילה'. ראה: ואסל, עמ' 228; וכן יערי, ת"ש, ב, עמ' 63.

לזכור, כי בלשון ארכאית 'העתקה' פירושה גם תירגום) יחזקאל ניסן, נדפס בדפוס אהרון יעקב בבומביי, תרמ"ח (1888).³² קרוב לודאי, שיועד בעיקר להפצה מערבה, כגון לקהילות עיראק, ובתקווה לרווח כלשהו. השני מוגדר בטקסט כתירגום לערבית-יהודית צפון-אפריקאית, 'משרוחה באלערבי אלברברי (מילולית: מבוארים בערבית בְּרַפְרִית), ונדפס בדפוס וזאן (= אוזן Uzan) וכאסתר (= קאסטר) בתוניס.³³ הפתיחות של שלושת הנוסחים בערבית-יהודית³⁴ ניתנות להלן:

33 164 עמודים; בארבעה המשכים, תוניס 1888-1907 (יותר לא יצא, ככל הנראה); מספרו בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים: 31V4486. הכותרת שלו (בעמוד ג): 'כחכית אלאף לילה ולילה'.

34 כאשר להוצאות באות ערבית, שהיו קיימות באותה עת, ראה; שובן, עמ' 17-18. 'אלף לילה ולילה', באותיות עבריות, בדפוס יחזקאל ניסן (בומביי, וראה לעיל, הערה 32) דומה להוצאה באותיות ערביות — בומביי 1839, הנקראת גם הוצאת מקנאטן (W.H. Macnaghten), על-שם המהדיר. אין 'אלף לילה ולילה' של דפוס יחזקאל ניסן דומה, לעומת זאת, להדפסת המצרית הישנה (דפוס בולאק, וראה: שובן, עמ' 18), אם לשפוט לפי סך מסוים של ואריאנטים. עם זאת ראוי להדגיש, שה'תרגום' עיבוד לערבית-יהודית מהווה בעצמו מקור יחיד לחלק ניכר של ואריאנטים (כין דפוס יחזקאל ניסן בבומביי ובין ההוצאה הערבית, באותיות ערביות, בבומביי, הנזכרת לעיל). כלומר, גם כין הספר שנשתייע בו המדפיס היהודי ובין הטקסט שהתקין יש שוני, הנובע מתהליך ההעברה לאות העברית ומדרגה מסוימת של עיבוד. בעיקר בולט הדבר בשירים. המובאים לעיתים מזומנות בסיפורי 'אלף לילה ולילה', שכן השירה היא בבחינת שיא לשוני וסגנוני בסיפורי הקובץ ומעוגנת היטב בקישוטי השפה הערבית הספרותית ('פצחא'). לפיכך, דווקא בשירה ניכרות החלפות קטנות, השמטת חלקים ולעיתים דילוג על כל השיר כולו. הקו הבולט הוא, למרות הכל, השאת חלקים שיריים כמות שהם, על כל מילותיהם המלומדות והיפות. דומה כי האדם שהתקין את הטקסט להדפסה באות ערבית שאף, לעיתים קרובות, להעביר את הטקסט הערבי ולא ממש לעבדו במפורט ללשון ערבית-יהודית. בשירה, למשל, יש טעם להביא בפני שומעים וקוראים, ואפילו בעלי הרגלים לשוניים עממיים ביותר, שירים כבדים בסגנונם, שכן חלק מן ההנאה הוא המליצה, הפועלת באורח קסם גם על השומע שאינו מבינה לאשורה. כמה מהשינויים שהמדפיס היהודי הכניס בכל זאת בלשון השירה אמנם פוגמים כמשקל וברצף. בטקסט שבפורוה מחליף המדפיס היהודי כמה מילים קשות במקבילותיהן, הירועות לקורא היהודי, אך בדרך-כלל מדיניותו היא להשאיר את המילים המקוריות ולהצמיד להן בסוגריים ביאור, מקבילה 'פשוטה' יותר. יש כאן אפוא מינימום של עיבוד, ורק בכמה עניינים לשוניים בסיסיים (כגון יחסת המושא, הזוגי, חמשת השמות וכד') אין המדפיס היהודי הולך (לרוב) בעקבות הטקסט שבאות הערבית.

הקובץ שנדפס בתוניס (ראה לעיל, הערה 33) אינו דומה להוצאת מקנאטן הנזכרת לעיל ודומה יותר להוצאת בולאק המצרית (ראה שובן, עמ' 18). כאשר ישנם ואריאנטים בין ההוצאה היהודית (מקנאטן) ובין ההוצאה המצרית הישנה, נוטה המדפיס היהודי התוניסי ללכת בעקבות הנוסח המצרי. עם זאת יש כמה חילופי-נוסח, שקשה לדעת אם אכן נבעו מן העיבוד' לטקסט באות עברית, או שמא ראה המדפיס היהודי נוסח שאינו הוצאת קאהיר ואינו הוצאת מקנאטן. על שני המדפיסים היהודים ניתן לומר, כי האפשרות שהשתמשו בכתיב-יד ולא בנוסח מודפס אינה ניתנת לכיטול, אולם זו אפשרות מאוד בלתי סבירה (ביחוד דפוס יחזקאל ניסן). הנוסח חייב לעבור בדיקה טקסטואלית ולשונית מעמיקה יותר, בטרם ניתן יהיה לקבוע כל דבר במסמרות. ברם, כבר הבדיקה הכללית והשטחית נערכת כאן יכולה להעלות קראופי כללי: רמת העיבוד לערבית-יהודית בשתי ההוצאות באות ערבית היא רמה מינימאלית, אך אפשר, בכל זאת, לראות בהעברה זו לאות ערבית את אחת הדרגות הנמוכות ביותר של 'תרגום', כי נוכחותו של טקסט ערבי כתוב מול עיני המדפיס היהודי מונעת כל העפלה לדרגת עיבוד ותירגום של ממש. אשר למצבו של המתקין-לדפוס מנוסח ערבי (באות ערבית) לנוסח ערבי-יהודי (באות עברית), בהשוואה למצבו של המתקין לדפוס (במקרה זה, מתרגם של ממש) לגרמנית-יהודית (יידיש)

אוראן:

פומאן צלטאן פרס (עאגס)
 מן פאמילייאט סאטאניד
 יחכיו ואיין כאן ואחד
 אצלטאן מן האד
 לפאמילייא כייס יאסר
 וכאן מחבוב ענד אנאס
 אלכל וכאן ענדו זוג
 אולאד אלול יסמו
 שאהוריארא כאן אלכליפה
 די באבאה וכאן ישבאהלו
 פמלחתו ופכייאטתו ותאני
 יסמו שאהזנאן. מן בעד
 שי אייאם מאת האדאך
 אצלטאן ותסמא שאהוריארא
 בנו פי מודעו כיף תצלטן
 האד אלולד קצם אצלטנא
 עלא זוג וסממא שאהזנאן
 כאה פי מודעו אכיר וקעדו
 אזוג כוואן יחכמו מתל מא
 כאן באבאהוים וכאנו
 מעוזוין יאסר ענד אנאס
 אלכל מנור מא פאתת
 חסבא די עשר סנין וזוג
 כוואן מפתקיין אלולד
 אלכביר תווחש כאה וחאב
 ישופו.³⁵

בומבי:

כאן פי מא מצא ואתקדם
 מן קדים אל זמאן וסאלפת
 עצר ואל אוראן: כאן מלך
 מן מלוך סיסאן בגזאיר
 אל הנד ואל גיין צאחב
 עסכר ורעאייא וכדאם
 וחשם וכאן להו ולדין
 ואחד כביר וואחר [וואחד]
 צאגיר וכאנו פרסאן וכאן
 אל כביר אפרס מן אל זגיר
 וקד מלך פאל בלאד וחכם
 באל עדל בין אל עבאד
 וחבוהו אהל בלאדו
 וממלכתו וכאן אסמו לל
 מלך שהר יאר וכאן אכרוהו
 אל זגיר אסמו אל מלך
 שאה זמאן וכאן מלך סמר
 קנד על עגם ולם יזל אל
 אמר מסתקימא פי אל
 בלאד המא וכל ואחד
 מנהום פי חכמהו חאכם
 עאדל פי רעאייתהו מודת
 עשרין סנת והום פי גאייית
 אל כיף ואל אנשראה ולם
 יזלו עלא האדי אל חאלת
 אלא אן אשתאק מלך אל
 כביר אלא אכיה אל
 זגיר.³⁶

תוניס:

כאן פי מא מצא ותקדם
 מן קצים אלזמאן וסאלף
 אלעצר ואלאואן, מלך מן
 מלוך סאסאן בגזאיר
 אלהנד ואלצין צאחב גנד
 ואעואן, וכאן ענדהו זוג
 אולאד פרסאן, וכאן
 אלכביר אפרס מן אלצגיר
 ו[קד] מלך אלבלאד וחכם
 באלעדל בין אלעבאד,
 ומחבוב ענד אהל בלאדהו
 וממלכתהו וכאן אסמהו
 אלמלך שהריאר, ואכיה
 אלצגיר כאן אסמהו
 אלמלך שאהזמאן, וכאן
 מלך סמרקנד אלעגם, וכל
 ואחד [מנהם פי] ממלכתהו
 חאכם עאדל פי רעיתוהו
 מודת עשרין סנה והם [פי
 גאית] אלבסט ואלאנשראה,
 ולם יזאל עלא האד
 אלחאל אילה אן
 [אשתאק] אלמלך אלכביר
 אכיה אלצגיר.³⁷

גמרגנית (וכזכור, הוכחנו כאן לראשונה, כי הנוסח היידי הראשון נעשה על-סמך 'אלף לילה ולילה' בגמרגנית ולא בצרפתית) — יש מקום לציין שוני הן בצורת העבודה והן בגישה ובמטרה. הכוונה להעביר לאות עברית (עם עיבוד מדרגה צנועה) והכוונה לעבד ולתרגם ממש ללשון יהודית נבדלות זו מזו. מבחינה זאת התרגום ליידיש נמצא בקטגוריה אחת עם התרגום לערבית-יהודית של אוראן ולא של תוניס ובומביי.

היידיש דומה אפוא מצד אחד להדפסות בומביי (יחזקאל ניסן) ותוניס (מבחינת הקירבה בין השפה שממנה מתרגמים לבין השפה שאליה מתרגמים: בין ערבית לערבית-יהודית ובין גמרגנית לגמרגנית-יהודית). מצד שני, היידיש מצליחה להגיע, ללא קושי, לדרגת אי-תלות, כפי שמפגינים תרגומי איזמיר ואוראן (תירגום מצרפתי ללאדינו ומצרפתי לערבית-יהודית של אלג'יריה). הדבר אינו נובע אך ורק מהתכונות המיוחדות כל אחת מלשונות היהודים (איזו מידה של עצמאות מסוגלת כל אחת להפגין במפגש עם לשון 'האם'? מה מידת עמידתה ברשות עצמה בשעת מפגש תירגומי כזה?). אלא גם מכוונות היסוד של המדפיסים השונים ומהרגלי קוראיהם — וזו כבר סוגיה, הנוגעת אולי לתורת התירגום. מכל מקום, הן סוגיית לשונות היהודים והן סוגיית תורת התירגום — מוטב שתיבדקנה לאשורן על-ידי המומחים להן. ייתכן, כמובן, שבהערכה הראשונית והרופפת הניתנת כאן יש מעין קצה חוט להסתעפות עשירה הרבה יותר מבחינה מחקרית.

35 הכתוב בתוך סוגריים עגולים (עאגס) הוא כך במקור. כל האותיות (סימוני פונימות) וחיבורי מילים — מהמקור. גם ה'שיבוש': שאהזנאן במקום שאהזמאן (למעשה חידושי גירסאות) — מהמקור.

36 הכתיב בסימנים כגון: ז. ג. ג. (שלוש נקודות למעלה) וכו' — מהמקור. הוא הדין בקורים לסימון

לסיכום: הקונטרס הקטן הזה מאוראן, ובו ההתחלה של 'אלף לילה ולילה' בערבית-יהודית, עשוי לשמש כפתח קטן להשקיף דרכו הן על גורלה המיוחד והמשונה של יצירה זו, שנתמזל מזלה ותורגמה לבסוף מצרפתית לערבית, ובכך נשלם מעגל שיש לו משמעות, הן לכמה בחינות של התרבות היהודית ולשונות היהודים ברחבי עולם והן לסוגיית השוואה סגנונית לשונית בתורת התירגום.

הפניות ביבליוגראפיות

מקורות (כתבייד וציוני דפוסים בלשונות היהודים) צוינו כגוף ההערות. כהפניות הביבליוגראפיות ניתנו מחקרים בלבד.

N. Abbott, 'A Ninth-Century Fragment of the Thousand Nights', <i>Journal of Near Eastern Studies</i> , VIII (1949), pp. 129-164.	אבוט
A. Abel, <i>Les enseignements des 1001 nuits</i> , Paris 1939.	אבל
سهير القلماوي، الف ليلة وليلة، القاهرة 1966	אלקלמאוי
M. Epstein, <i>Tales of Sendebār (Judaica Texts and Translations)</i> , Philadelphia 1967.	אפשטיין
E. Blochet, <i>Catalogue des mss. arabes, des nouvelles acquisitions</i> , Paris 1924.	בלושה
E. Vassel, <i>La littérature populaire des Israélites tunisiens</i> , Paris 1905.	ואסל
H. Zotenberg, 'l'Histoire de Gala'ad et Schimas', <i>Journal Asiatique</i> (8-ème série), VII (1866).	זוטנברג, 1886
H. Zotenberg, <i>Histoire d'Ala al-Din</i> , Paris 1888.	זוטנברג, 1888
Ch.C. Torrey, 'The Newly Discovered Arabic Text of Ali Baba and the Forty Thieves', <i>JRAS</i> (1911), pp. 221-229.	טורי
א' יערי, רשימת ספרי לאדינו הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תרצ"ד.	יערי, תרצ"ד
א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, ב, ירושלים ת"ש.	יערי, ת"ש
א' יערי, 'הדפוס העברי באיזמיר', ארשת, א (תשי"ט), עמ' 97-222.	יערי, תשי"ט
ח' ליברמן, 'תרגום יידי ידוע לספר אלף לילה ולילה', על ספר, ד (תשל"ז), עמ' 156-162.	ליברמן, תשל"ז
ח' ליברמן, אהל רחל, ב, ניר-ירק תשמ"א, עמ' 486-496.	ליברמן, תשמ"א
E. Littmann, 'Alf layla wa-layla', <i>Encyclopaedia of Islam</i> , Leiden 1960, pp. 358-364.	ליטמן, 1960

פוגימות. 'עגם' נכתב במקור כעין 'ענס' (טעות? אות פגומה? הדפסה בלתי ברורה?). צורות מישחק בריבוי ובזוגי (וזגי כהיגרות אחר הטקסט הערבי המודפס כבעין פצחא — והריבוי, כנטיית ה'מתרגם' היהודי והרגלו) ושימושי כינוי חבור — הכל מהמקור. הכל כמקור. מקומות המוקפים בסוגריים זוויתיים התקלקלו (בשל הדבקה בלתי נכונה) בטופס של בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי והושלמו על-פי הטופס של א' הטל. תודתי למר הטל על עצותיו וסיועו החשובים.

- E. Littmann, *Erzählungen aus Tausendundein Nächten*, (Anhang: 'Zur Entstehung und Geschichte von 1001 Nächten'), Leipzig 1928, VI, pp. 686-7, 692. ליטמן, 1928
- D.B. Macdonald, 'Ali Baba and the Forty Thieves,' *JRAS* (1910), pp. 327-386. מקדונאלד, 1910
- D.B. Macdonald, 'Further Notes on Ali Baba and the Forty Thieves', *JRAS* (1913), pp. 41-53. מקדונאלד, 1913
- E. Cosquin, *Le prologue-cadre de Mille et une nuits* (extrait de la *Revue Biblique Internationale*, Jérusalem, janv./avril 1909), Paris, Librairie Victor Lecoffre, 1909. קוסקן
- M. Kayserling, *Biblioteca Española-Portuguesa*, Strasbourg 1890, p. 53. קייזרלינג
- V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes, ou relatifs aux Arabes, publiés dans l'Europe chrétienne, de 1810 à 1885*, Paris 1900, IV. שובן

